

SZEGED

1997. március

A város folyóirata

Tartalom

JEGYZET	2	Évfordulók búvkörében – <i>Tandi Lajos</i>
SZEGEDÉRT ALAPÍTVÁNY	3	A civil szféra ünnepe – <i>Szentgyörgyi Pál</i>
	4	Egy élet keresztútjai (A fődíjas: <i>Tóth Béla</i>) – <i>Tandi Lajos</i>
	6	A Város és a mikrobák szerelmese (A tudományos kuratórium díjazottja: <i>Ferenczy Lajos</i>) – <i>Sulyok Erzsébet</i>
	7	Az iskolateremtő operacsillag (A művészeti kuratórium kitüntetettje: <i>Berdál Valéria</i>) – <i>Gyémánt Csilla</i>
	8	A szeretet lovagja (A társadalmi-állampolgári kuratórium díjazottja: <i>Keszthelyi Béla</i>) – <i>Tandi Lajos</i>
1848/49	9	Két vendégség Mári néni szegedi kocsmájában (Major István 48-as várbombász-visszaemlékezéseiből) – <i>Nagy Annamária</i> közlése
CÍMLAPON	14	A magyar kultúra kincsei (A tudomány géniusza – Vágó Pál monumentális festménye) – <i>Benedek Katalin</i>
NAGY VÍZ	16	Az első küldemény: 1500 kenyér, 200 kg szalonna (A szegedi árvíz aradi visszhangja) – <i>Glück Jenő</i>
JUBILEUM	18	„Nézem a messzi, áldott Tisza táját” (Az ötvenéves Tiszatáj indulása) – <i>Gyuris György</i>
FÓKUSZBAN A KULTÚRA	22	Plein air ragyogás – fények és árnyak (Széjjegyzetek Szegéd kulturájáról) – <i>Besenyi Sándor</i>
	26	Utazás a Zene Városa (?) körül – <i>Kiss Ernő</i>
TUDÓSPORTRÉ	28	„Mérték és minta sokak számára” (Bibó István, a szegedi jogi kar professzora – 1946–1950) – <i>Ruszoly József</i>
	32	„A nyelv emberi életet tükröz” (Nyíri Antal a tudós és pedagógus 90 éves) – <i>Szabó József</i>
LEVELESLÁDA	34	„Kedves Erdélyi Uram!...” (Kabos Gyula és Rátkai Márton ismeretlen levelei a Somogyi-könyvtárban) – <i>Sándor János</i>
	42	A szegedi egyetem megszervezésének történeteiből (Gróf Teleki Pál levelei Márki Sándorhoz) – <i>Kovács Géza</i>
MESÉLŐ DOKUMENTUMOK	44	Hajszál a hulla markában – <i>Géczi Lajos</i>
MŰVÉSZET	46	A szellemi önvédelem tárlata (Szegedi festők a Képtárban) – <i>Gerzson Pál</i>
	47	Európai álmok – vidéki valóság (A szegedi festők könyvéről) – <i>Tóth Attila</i>
ZENEI KISTÜKÖR	51	A nemzetek kultúrájának találkozóhelye – <i>Polner Zoltán</i>
FOLYTATÁSOKBAN	54	Teremtő Joó Istvánék Emlékező Könyve – 3. rész – <i>Tóth Béla</i>

A borító 2. oldalán Szegedi fotósok
– *Dömötör Mihály: Falfirkák;*
3. oldalán Képek a szegedi természetből
– *Csizmazia György* rovata;
4. oldalán Festett pantheon – 2.
Nyilasy Sándor (1873–1934); *Tömörkény István* (1866–1917)

SZEGED
a város folyóirata
Megjelenik havonta
Főszerkesztő: *Tandi Lajos*
Szerkesztőbizottság: *Apró Ferenc, Csizmazia György,*
Darvasi László, Gyémánt Iván, Lengyel András,
Koczor György, Szuromi Pál, Zombori István

Kiadja a Somogyi-könyvtár,
6720 Szeged, Dóm tér 1–4. Tel.: 322-322. Fax: 321-921.
Felelős kiadó: *Gyuris György*
Készült a Typo-System nyomdájában
Felelős vezető: *Kinyik Erika*

Ritka színháztörténeti dokumentumokkal gazdagodott a szegedi bibliotéka amúgy is jelentős gyűjteménye. Bárkányi Dénes jóvoltából hazatalált szülővárosába Erdélyi Mihály (1895–1979) színész, teátrumi igazgató, drámaíró és nótaköltő színházi öröksége. Erdélyire születése századik évfordulóján, a Szeged 1995 májusában egy életútját felvázoló tanulmánnyal emlékezett, ezért most – bár e közkinccsé vált gazdag hagyaték nyilván kiegészíti, esetleg módosítja majd a megjelent biográfiát, – nem Ő, hanem „csak” a reánk maradt örökségből váratlanul előkerült öt ismeretlen Kabos és Rátkai levél áll vizsgálódásunk fókuszában. 1939-ben, az Egyesült Államokból Erdélyi Mihálynak, az akkor már hét színházat igazgató, sikeres színpadi szerzőnek Kabos négy, Rátkai egy levelet küldött. A Somogyi-könyvtár birtokába került öt írás jelentőségét az adja, hogy Kabos levelei kiegészítik, mondhatnók „helyreterezik” Amerikába érkezésének első, kevésbé ismert időszakát; Rátkai pedig felhívja a figyelmet a művész életének egy tudatosan, vagy véletlenül (?) „elfelejtett” fél évére, mely ma még fehér lap e nagy komédiás életírásában.

A címzett: Erdélyi Mihály

„Kedves Erdélyi Uram!...

Kabos Gyula és Rátkai Márton ismeretlen levelei a Somogyi-könyvtárban

A levelek előményei

A harmincas években Kabos pályája – legalábbis, ami a foglalkoztatást illeti – a csúcspontjára ér. Pedig az évtized kezdetén iszonytató mély anyagi szakadékból kell megkezdnie a csúcsra kapaszkodást. A zenés játékok örökös balekjének skatulyájába szorított művész 1929 novemberében ugyanis elhatározza, megkísérli a színgazgatást, hogy így végre kitörjön a rákényszerített, egyre terhesebb nyűgnek érzett szerepköréből. 1929 karácsonyától bérbe veszi a Fővárosi Operettszínházat és Fővárosi Művész Színház néven fél évig saját színházaként igazgatja. Programja nagyszerű, műsorán Zsolt Béla, Mihály István színművei mellett két operett és igen sok vendéjáték szerepel. Az olasz Yombo Piccolo társulata Lehárt, a Burgtheater Molnárt, Klöbundot és Maugham-ot játsszik. Helyt kap színházában az Izabella-téri Magyar Színház, valamint a Művész Színház is, mely Ben Johnson: Volpone-ját; Maeterlinck: Monna Vanná-ját és Herzer: Morfium című színművét mutatja be. A nemes törekvések ellenére Kabos színházalapítási kísérlete kudarcba fullad, a tönkrement művész 1930. június 8-án lemond az igazgatásról és megkezdí gigászi élet-halál harcát a pusztá létért.

A szerencse ez egyszer mellé áll, az 1931-ben forgatott Hyppolit, a lakáj című film hatalmas sikere elindítja példátlan méretű és jelentőségű film-karrierjét. 1937 végéig – rövid hat év alatt – negyven filmet forgat, köztük olyanokat, mint a Lila ákác, a Meseautó, az Iglódi diákok, A három sárkány, a Nászút féláron, a

Lovagias ügy, a Torockói menyasszony és a Kölcsönkért kastély. Színházi szerepeinek számát meghatározza a tengernyi filmszerep – 1937-ben például egyetlen év alatt tizenhat filmet forgat! –, ennek ellenére színházi működése is igen kiterjedt. A harmincas években színre lép többek közt az Operett, a Víg, a Pesti, a Magyar, az Andrassy és a Royal Színházakban. Emellett rengeteg fellépést vállal a pesti kabarékban, vidéken, sőt apró falvak eldugott vendéglőiben is, annak érdekében, hogy minél több pénzt keressen.

Külön kell szólni a Feld-féle Városligeti és az Erzsébetvárosi Színházakban játszott szerepeiről. Erdélyi Mihály műveiben vállal szerepet, a Nehéz zsidónak lenni című színjátékban, illetve a Sárgapitykés közlegényben. Nyilván ekkor, 1930-ban találkozik először egymással Kabos és Erdélyi.

Bár színészi munkája rendkívül igénybe veszi szellemi és fizikai teherbírását, művészete – szerencsére – ennek nem látja kárát. Hevesi Sándor, a rendezőmágnus a harmincas évek közepén így ír róla a Budapesti Szemleiben: „Az orfeum deszkáin kezdte pályáját, kis magyar bohózatokban, s ma a magyar színpad egyik legmélyebb színésze. Úgy látszik autodidaktikusan fejlődött, s így színpadi dikciója, drámai készsége, képessége mögött marad, de így is a polgári élet tragikomédiájának elsőrangú ábrázolója.”

Kabos a magyar film és színpad örök felkapaszkodó, vagy éppen lecsúszó kisembere. „Odatartom a közönségnek a szegény-ember fotográfiáját” – nyilatkozta egy alkalommal a Nyugatban.

A rengeteg film és színházi szerep, valamint a vidéki turnék eredményeképpen 1937 végére Kabos anyagi helyzete rendeződik, s a mozinak köszönhetően az ország legnépszerűbb színésze. Ötvenéves ekkor.

Rátkai a harmincas évekre már túl van pályafutása első zenitjén. Parádés alakítások egész sora áll mögötte, köztük a Sasfiók Metternichje és a Hivatalnok urak szelíd, öreg, bohém, életművész zsidó Róth bácsija. Alakítások, melyeket „*ünnepi betűkkel kell feljegyezni!*” – írja Kosztolányi.

Nemzetközi színpadokon aratott sikereihez fogható magyar prózai színész még nem mutatott fel! 1920-ban, Milánóban Menelaoszt alakít és Berlinben Max Reinhardt rendezésében lép színpadra. 1921 augusztusában a Willner and Romberg Corporation szerződésével New Yorkba utazik és eljátsza élete álomseréjét, a Liliomot az Irving Theatre-ban. Sőt, némi tőkét gyűjtve októberben megalapítja a New York-i Magyar Kultúrszínház-at, melynek 1922 őszéig, hazatéréseig igazgató rendezője. 1929-ben a bécsi An der Wien színpadán a Luxemburg grófja Sir Basiljaként arat elsősorú sikert, partnere Jeritza Maria! Miközben Bécsben próbál, minden este Budapesten lép fel. Ez csak úgy lehetséges, hogy nap mint nap repülőgépen teszi meg az utat Bécs és a magyar főváros között. Így elmondhatjuk, hogy ő az első repülőgépen „pendlítő” művész.

Ezerkilencszáz-harminctól azonban megcsendesedik körülötte a világ. Bár hét év alatt egy tucat különböző fővárosi színházban lép színpadra, – három alkalommal még a Király Színházban huzamos ideig játszó, Sziklai Jenő igazgatta szegedi társulattal is! – igazi, nagy színészi kiugrása ebben az időben nincs. Magas művészi szinten, tehetségesen „gyártja” a zenés játékok mulatságos tucat figuráit.

Am 1936-tól – miután az UNIO tönkrement s színházi birodalma atomjaira hullott – működési területe egyre jobban beszűkül, mind kevesebb lehetőség van még a komikus operettszerepek eljátszására is. Pedig e téren is utolérhetetlen Rátkai zsenialitása. Igazolja ezt partnere és csodálója Jeritza Mária: „*Komikumum nem durva, nem túlzott, a közönséges és mindennapi komikus trükköket igazi színjátszással pótolja, ami által azonban a komikumum nem veszít hatásából... Nemcsak mint komikus és színész arat nagy sikert, hanem mint táncos is, mint elsőrangú grotesztáncos. Ő nem csak játékaival és mimikájával tudja a komikumot kifejezni, hanem lábával is...*”

Ellentétben Kabossal, őt nem kényeztetik el filmszerepekkel a mozcinálók. Igaz, ő sem szereti ezt a műfajt. Ennek ellenére azért évi egy-két film vele is készül.

1937 nyarán szerepet vállal az Erzsébetvárosi Színházban. Az akkor már ott igazgató Erdélyi Mihály másorra tüzi Sörgapitykés közlegény című darabját. Rátkai Lékvár Marci MÁV fékező szerepét játsza frenetikus sikerral. Azonban nem ez az első Erdélyi darab, amelyben szerepel. Már 1930-ban, a Sebestyén Géza vezette Budai Színkörben is fellépett Erdélyi Lchullott a rezgő nyárfák című zenés játékban. Kemence Benecét alakította. Minden bizonnyal ez alkalommal találkozott először Erdélyi és Rátkai.

Bár fellépéseinek száma és ezáltal nyilván színészi népszerűsége is átmenetileg csökken, a szakma továbbra is becsüli, szereti, elismeri. Ennek jele, hogy a Budapesti Színészek Szövetségének helyettes elnöke. A megfáradt művész ekkor ötvenhat éves. (1938)

Előreveti árnyékát a második zsidótörvény. Újságokat tiltanak be, közöttük a népszerű Színházi Életet. A lap főszerkesztője Amerikába megy. Ő már eddig is többször áthajózott az Újvilágba. Első alkalommal a huszas évek elején egy Dobó Böske nevű színésznővel turnézott ott, majd 1923-ban Fedák Sárival volt művészkörúton, s ezt követően is több ízben járt az Államokban, ahol „Színházi Élet est”-nek keretében előfizetőket toborzott lapja számára. Most New Yorkban telepszik le és Otto Preminger, a neves bécsi születésű filmrendező ajánlására, a New School nevű színiiskolában tanít, s ezáltal közvetlen kapcsolatban marad a színházi szakmával.

Itthon a Magyar Színészakademia bekéri a származást igazoló okmányokat és köztudottá válik, hogy most már szigorúan betartatják: a tagok közül az ország színpadjain csak hat százaléknyi zsidó származású művész kap majd fellépési lehetőséget.

Az árja származással nem dicsekedhető Kabos még ebben az

évben is öt filmet forgat és néhány szerepre leszerződik az Andrássy Színházhoz, mely a Paulay Ede utcában – a mai Új Színház helyén – működik. Itt aratja utolsó hazai sikerét Szilágyi László-Márkus Alfréd: Nem leszek hátlátlan című zenés vígjátékában. „*Dicséret és elismerés hangján beszélhetünk a mulatságos Kabos Gyuláról, akinek köztön is elsőrangú produkciója az a spanyol tánc, amelyet a kitiűnően táncoló és játszó ifj. Latabár Árpáddal együtt táncol.*” – írja a korabeli kritika.

Utolsó, itthon forgatott filmjei, a Rozmaring – egy cégvezetőt játszik benne – és az Erdélyi Mihály operettjéből készült Fehérvári huszárok, ebben egy zenetanárt alakít.

Kabos érzi, hogy az Európát lassan bekebelező fasizmus Magyarországot is egyre jobban benyálazza, ezért az okkal óvatos művész úgy dönt: önkéntes száműzetésbe vonul. És mert – mint Tolnay Klári mondja – „*bizalmatlan mindenkivel!*” 1939 elején azzal az ürüggyel hagyja el az országot, hogy a több éve Londonban élő, mérnökhallgató fiát mégis meglátogatni. Am ekkor már egy amerikai turnéra szóló szerződés lapul zsebében. Február elsején azután feleségével egy New Yorkba induló hajóra száll és végleg elhagyja a vén kontinenst, amelyet már „*nem egy szörny állami viszonyata rag.*”

Rátkai Márton 1938 nyarán – előző évi megállapodásuk értelmében – ismét Erdélyi Erzsébetvárosi Színházában lép fel. A direktor Legyen úgy, mint régen volt című darabjában Cséri Balogh Jóska nevű őrmestert játsza. December elején a Royal Színházban van bemutatója. Egy Eisemann-operett: a Kávétáncos betörőpapáját alakítja elragadóan, ám ennek ellenére a produkció csak karácsonyig húzza ki.

Itt találkozunk, feltehetően nem először, a színház gazdasági igazgatójával avanszált Sárosy Szüle Mihállyal. Szüle kalandos életében volt már színész, rendező, színpadi szerző többek között a nagy sikerű Egy bolond százat csinál című darabot is ő írta – méghozzá Amerikában! 1927-ben az Államokba ment vendégszerepelni, majd 1930-ban megalapította a New York-i Operettszínházat, amelynek 1932 januárjáig, hazatéréseig igazgatója volt. Nyilván, alkalomadtán, a két „amerikai színigazgató” feleleveníti az Újvilágban szerzett művészi tapasztalatait. Nem csoda, ha e beszélgetések hatására Rátkai, aki a saját bőrén érzékeli a náciizmus növekvő veszélyét s fél, hogy a hatszázalékos törvény majd őt is leparancsolja a színpadról, egyre többet foglalkozik az Egyesült Államokba távozás gondolatával. Annál is inkább, hisz két fia: György, a később neves festő és Pál, a majdani jónévvű fotóművész már ott él. Nyelvproblémája sincs, hisz mint 1936-ban Charles B. Codiran, londoni revükirály mondta: – „*kitűnően beszél az angol nyelvet... Mr. Rátkai bárhol a világon sztar lehetne.*” Erthető tehát, hogy el akarja kerülni az itthon várható konfliktusokat. Kritikus helyzetben nem most választja először megoldásul az összeütközés elől való kitérést. Első ízben 1900-ban akkor fut el hazájából – egészen Berlinig –, amikor fél év után eltanácsolják a Színiakademiáról s nem akar apja diadalmas szemrehányásával szembesülni.

Másodszor kishiján az életből iramlik ki. Mivel sorsának ez az epizódja nem ismert a nyilvánosság előtt, térjünk ki rá részletesebben is. 1905. július 27-én „*Egy színész öngyilkossági kísérlete*” címmel az alábbi tudósítás jelenik meg a Szeged és Vidékében:

„*Miskolcraól jelentik, hogy Rátkai Márton tehetséges jellemkomikus, aki csak nemrég végezte kitiűntetéssel a színészközpontot, tegnap az egyik miskolci szállóban öngyilkossági kísérletet követett el. Beszállították a kórházba, ahol ápolás alá vették. A színész menyasszonyánál volt látogatóban és innen távozva mellbe lőtte magát. Állapota súlyos, de nem reménytelen.*”

Rátkai ez esetben is egy megoldhatatlannak tűnő helyzet elől akar ezúttal a halálba menekülni. A hírben idézett menyasszonyának – későbbi első feleségének, három leendő gyermeke anyjának – Spiegel Kornéliának atyja ugyanis kijelenti, csak akkor adja leányát a fiatal színészhez, ha az fővárosi művész lesz! A kishitű pályakezdő, az öngyilkosság megkísérlésekor nem sejtí, hogy felgyógyulása után rövidesen, már októberben a Király Színház tagja lesz, s így semmi sem áll majd szerelmek útjában.

Most, 1939 elején, életében harmadszor van megoldhatatlannak tűnő szituációban és ismét csak a konfliktus elől való kitérést választja. A várható megaláztatás és szegény elől való csendben, feltűnés nélkül Amerikába utazik s a New York-i Great Northern

Hotelban vett szállásán reménykedik és vár, minden bizonnyal arra, hogy értesítsék, ő, aki még mindig a Budapesti Színészek Szövetségének alelnöke, mégiscsak belefér a jogtalan jog engedélyezte hat százalékba! Ez az amerikai tartózkodása azonban valahogy „kimarad” a halála után megjelent hivatalos életrajzaiból.

A levelek

(Amikor a váratlanul előbukkant levelek nyomába eredünk, gyakran vesszük igénybe a Somogyi-könyvtár Vasváry gyűjteményének segítségét.)

Kabos Gyula 1939. február 11-én érkezik New Yorkba. A kikötőben tiszteletére összegyűlt tömeg melegen ünnepli a filmekből már ismert művészt. De nincs sok idő az ünneplésre, mert kezdődnek a Zűrzavar című vígjáték próbái, melyből a fellépéseket szervezők március 14-től kilenc előadást kötnek le különböző városokban, hogy végül 26-án majd két New York-i előadással zárják le a fásasztó turnét. Érdekességként jegyzem meg, Kabos egyik menedzsere az a Papp István színész, aki valaha Rátkai Magyar Kultúrszínházának erőssége volt!

A fásasztó körút igazi anyagi és művészi sikerrel zárul. Sajtója kitűnő, felsőfokúak a jelzők, s a jövőt illetően is kedvezőek az előjelek. Am arra sincs ideje, hogy kifújja magát, máris újabb vendégjátékra indul. E turné közben születik a kezdeti sikereken fellelkesült Kabos tollából a New York-i Woodrow Hotel levélpapírjára írt, Erdélyinek küldött, 1939. március 30-ára keltezett, gépirásos

első levél.

„Kedves Erdélyi Uram,
legyen szíves postafordultával (ami itt időt jelent) értesítsen, hogy a Sárgapitykés közlegény c. darabjának előadásának, megfilmesítésének és filmsketcsé való átdolgozásának jogát átengedné-e nekem.”

A további biztos siker érdekében tehát azt a darabot akarja elővenni, amelyben 1930-ban, az Erzsébetvárosi Színházban már játszott és sikeréről akkor személyesen, 1937-ben pedig – mivel abban az előadásban nem szerepelt – indirekt módon győződött meg. Nem véletlen az sem, hogy Erdélyihez bizalommal fordul, hisz az ő darabjából készült film volt az utolsó – 1938 novemberében fejezték be a forgatást –, melyben Magyarországon játszott.

„Ha igen, úgy kérem az összes anyag jó sűgőpld. stílné, szerepek, zenekari-anyag stb. elküldését fenti címre, mert sürgősen szeretnék ebben az ügyben valamit csinálni.

Az egész előadást én a magam költségén csinálnám, és azt hiszem eléggé ismer, hogy feltételezze a korrekt elintézését.

Én most mozi-körúton vagyok, de fenti szállodában állandó lakásom van.”

Mi is ez a „mozi-körút”? Még megérkezésekor megállapodik egy Szenes nevű filmkölcsonzóval, hogy magyarok lakta városok mozijaiban, vagy kultúrházaiiban egy-egy ismert Kabos-film levetítése után, kabarétréfákkal személyesen is fellép. (A Szenes fivérek, Dezső és Manó társigazgatói a New York-i Danubia Filmforgalmi Társaságnak. Testvérük Zsigmond, Amerikába érkezősége Budapestén az Információ Laptudósító Vállalat tulajdonosa és főszerkesztője.) E sok energiát kívánó kontraktusnak tesz most eleget, városról városra utazva. Hogy a fenti levelet hol adta fel, sajnos nem tudjuk, azt azonban bizonyítja az írás, hogy Kabosnak a Woodrow Hotel az állandó New York-i címe.

„Valószínűleg skets-sé dolgozom át az egészet, azonban ha Ön akarja ehnek átdolgozását csinálni, azt nagyon szívesen venném.

Várom sürgős választát, mert utána én Hollywoodba utazom, de ázelőtt még nagyon szeretném megcsinálni.”

Ez a Hollywoodra való hivatkozás inkább csak nyomatékknak szánt füllentés, vagy mondjuk inkább így: nagyizolás, mert gondoljuk csak el, őt turnéja a keleti partvidékhez köti, az álomváros pedig nyugaton, a Csendes-óceán partján van! Kabos számára Hollywood a későbbiekben is örök, beteljesületlen álom marad.

„Az anyagi részét teljesen rám bízhatja, nem fog csalódní, azt hiszem nem is kell mondanom.

Szeretettel üdvözli híve

Kabos Gyula”

Feltűnő, mennyire hangsúlyozza a levélben anyagi korrekt-

ségét. Nem véletlenül, hisz az őt jól ismerő pesti kollégája, Keleti László szerint: „köztudott jellemvonása volt a fukarság és kicsinyesség.” A színészből lett drámaíró meséli, hogy egy alkalommal Gyulán, a Komjátszegi vendéglőben Kabos neki adta megrendelt kávéja felét! A meghatódott, akkor még kezdő színész Gyárfás ugyancsak elámult, amikor fizetésre került a sor.

„ – Fizetek – mondta Kabos, olyan hanghordozással, ahogy a poent szokta előkészíteni.

– Tessék – ragadta el a játéka a vendéglőst.

– Hát idehallgasson kérem – kezdett hunyorogni Kabos, szája kerekrebbre kisebbedett, arca ünnepegyessé vált. – Volt nekem barátom – szünetet tartott –, volt egy fél feketém...

S valóban egy fél feketét fizetett... Így vicces formában, játékosan, komikusan, magát is mulattatva 30 fillérral kevesebbet adott ki a feketére, mint amennyibe került.”

Karakterének erre a tulajdonságára mutat rá Havas Emil lap-szerkesztő is, mikor 1950-ben az Álammokban megjelenő Az Ember-ben így ír: „betegesen takarékos... kicsinyes ember volt, aki féltékenyen vigyázott arra, hogy senki rajta kívül ne keressen.” Nyilván e fogyatékoságát akarja korrektségének hangsúlyozásával ellensúlyozni Kabos! Pedig árnyékát senki sem lépheti át, így ő sem! Az első nagy reményekre jogosító turné után épp ezen fogyatékoságai miatt támad anyagi nézeteltérés közte és társulata között, melynek eredményeképpen a trupp szétszéled.

Az eset nem rázza meg, hisz a Szenes-féle szerződés április 16-ától újabb előadókörútra szólítja, s így anyagi helyzete szilárdnak tűnik. A turné clevelandi állomásán éri utól Erdélyi postafordultával küldött levele az engedéllyel, valamint a Sárgapitykés közlegény anyaga. A kedvező, gyors választ nyugtázza a Hotel Mecca levélpapírjára 1939. május 2-án kézzel írt

második levél.

„Kedves Erdélyi uram csak most jutottam hozzá, hogy írjak, mert túrán vagyok a „West”-en és csak most kaptam meg – utánamküldve – kedves levelét és az anyagot. Köszönettel nyugtázom aranyos levelét, és iparkodni fogok, hogy mindenben visszafizethessem azt a bizalmat, amit belém helyezett.

Most folynak a tárgyalások, hogy a darabot színes filmmé átdolgozhassam, és én azt hiszem, hogy sikerülni fog!

Természetesen ez még nem fix, és ugyanúgy lehetséges, hogy megakadhat, de én garantálom, hogy mindent el fogok követni, hogy a maga érdekei is meg legyenek védve, amennyiben kivitelre kerül.

Az átdolgozáshoz kb. 2 hét múlva hozzáfogok, mihelyt visszaérek New Yorkba, amiről különben is értesíteni fogom. Ha nem írnék, azt vegye úgy, hogy sikerült és csak azért nem írok, mert pont ebben az ügyben leszek elfoglalva. De mihelyt kivitelre kerül, rögtön értesítem.

Én azt hiszem, hogy nagyon szép dolog lesz belőle.”

Valósággal szemet szúr a darab megfilmesítési tervének erőteljes hangsúlyozása. Szinte sugallja, hogy Kabos ösztönösen el akar valamit fedni vele. Hogy mit, most már tudjuk, de erről majd később... Előbb figyeljük meg az alábbi sorokat, melyekben Kabos sóvárgó honvágyát minden eddig ismert Amerikából küldött levelénél szebben és érzékletesebben fogalmazza meg:

„Hogy vannak? Remélem minden O.K., hogy amerikaian fejazzem ki magam. De mennyivel szebb ezt magyarul mondani. Irigylem magukat, hogy magyar levegőt szívhatnak, hogy magyarok közt élnek. Mert csak egy ország van az egész világon: Magyarország. Erre esküszöm!”

Vajon mi készíti e váratlan, líraian szép vallomásra ezt a bizalmatlan, barát nélküli, zárkózott művészt? A levél zárószöve magyarázatot adnak rá:

„Most búcsúzom, mert 5 előadást játsztam ma, és kutyául ki vagyok, de folyton a maga darabja jár az eszemben, még akkor is, mikor más darabját játszom.

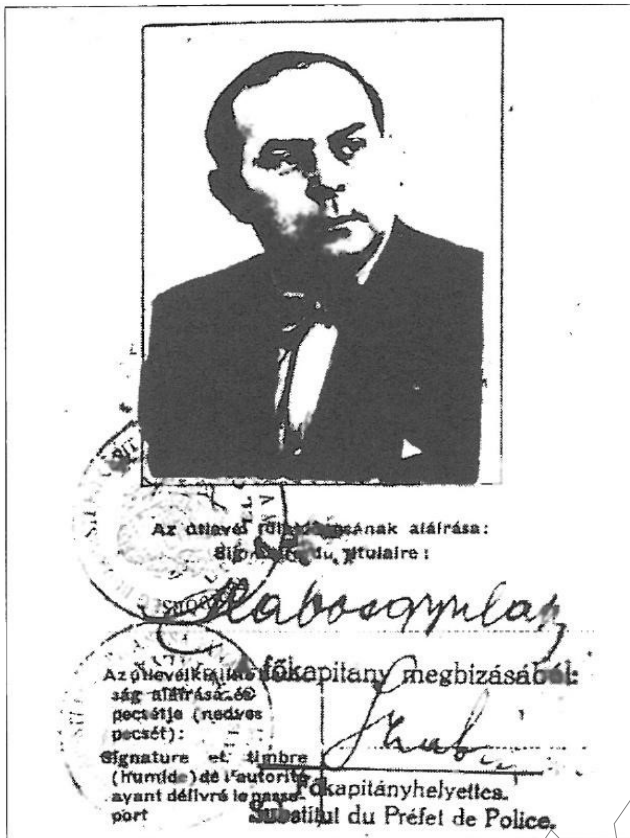
Szeretettel üdvözli

híve és barátja

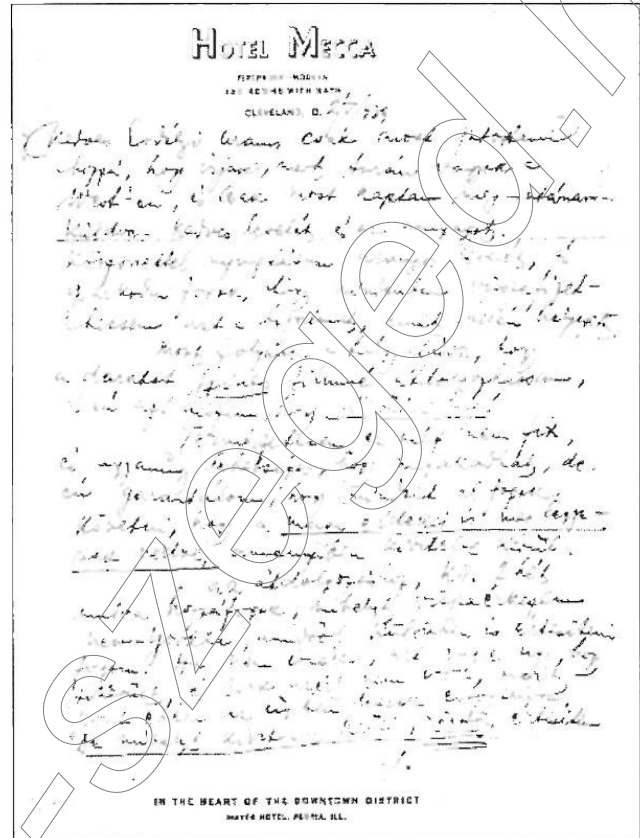
Kabos Gyula

Czím a new-yorki!”

Saját szavai szerint: „kutyául ki van!” Az elképzelhetetlen megterhelést jelentő napi öt előadás annyira kimeríti, hogy kendőzetlenül leírja azt, amit érez és gondol, mert már ahhoz

Kabos Gyula útlevele

Az egyik kézzel írt levél részlete

sincs ereje, hogy magányossága és elesettsége elé a jópofáskodó optimizmus Patyomkin-falát húzza, mint azt már annyiszor megtette más, eddig ismert leveleiben.

És most térjünk vissza a levél elejére. Kabos ott a darab filmreviteléről ír, ám gondolatait már nem a filmcsinálás, hanem más, nagyralátó terv foglalkoztatja, melynek megvalósításához New Yorkba való visszatérése, május tizennyolcadika után nyomban hozzá is lát.

Tervezetéseibe bevonja Stella Adorjánt, akit a zsidótörvény Pestről szintén Amerikáig kergetett. Stella fordította az első turnén játszott Zűrzarvar című darabot, melynek 10 dolláros tantemjét – mint azt megírta később – sose kapta meg Kabostól. Odahaza Az Est lapok szerkesztője volt, s színházi cikkeket, kritikákat is írt. A színházak számos fordítása mellett eredeti darabjait is játszották. Kabarészerzőként is sikeres, és nem idegen a filmvilágban sem, ahol mint forgatókönyvíró tevékenykedett. Kevesen tudják, hogy a színházcsinálásba is belekóstolt: 1932 áprilisától egy esztendőn át az Óbudai Kisfaludy Színház főrendezője volt. A háború után Stella visszatért Magyarországra és 1963-ban, a Film Színház Muzsika hasábjain így emlékezik Kabos tervére:

„Ütünk az 57. utca automata büféjében és szóttuk a terveket. Kabos Gyula előadja nagy ábrándját:

– Magas színvonalú, önálló társulatot szervezek az amerikai magyaroknak. Rátkait is szerződöttem, Mály Gerőt és másokat.”

Ma már kevesen emlékeznek Mály Gerőre, erre a lompos, medvejárású, nagyfejű, lassúbeszédű, nyugodt, tehetséges színészre. Kabos gyakran filmezett vele – innen a jó viszony –, tíznél több közös filmjük volt s a legutolsó forgatását 1938 szeptemberében fejezték be. Mály, mint Jávor Páltól tudjuk, Székudvarról elszármazott örmény. Amikor ezért Aradon, ahol pályáját kezdte ugratták, egy maga szerzette vesssel vágott vissza:

„Aradon a Marosnál,

Mi vagyunk!

A templomban és a boltban,

A szívünk magyarul dobban

Halálig!”

Ez a jámbor, békés ember sose ordított a farkasokkal, s bár származását tekintve őt nem fenyegette a numerus clausus, a parancsuralmi rendszereket gyűlölő művész, az Európában egyre

jobb terjedő fasizmus miatt elhagyta az Óvilágot.

Rátkával is dolgozott már Kabos. 1931-ben együtt játszottak a Király Színház Fehér ló című revüoperettjében s több filmben – köztük a Csúnya lány és a Kölcsönkért kastélyban, az utóbbi forgatókönyvét Stella írta – partnerek voltak.

A szó ismét Stelláé:

„Kabos másnap szomorúan referálta:

– Rátkai nem hajlandó kötélnék állni. Haza akar menni. Mály otthagyta a pályát, beállt szakácsnak egy magyar vendéglőbe. Amikor megbotránkoztam, így indokolta: Éhező színészt láttam eleget Amerikában, éhező szakáccsal még nem találkoztam.”

Ezzel egycsapásra szertefoszlik a „magas színvonalú” társulatról szőtt Kabos-álom!

Mály Gerővel kapcsolatban – nyilván a csattanó miatt – Kabos, vagy talán Stella, megmásítja a valóságot. Harminckilencben nem szakácsnak állt Mály, hanem menedzsernek! Tanúként hadd idézzem a korabeli amerikai magyar lap hirdetését:

„Zeti Laci, a Hungarien Garden éterem és bár tulajdonosa New Yorkban ezúton hozza köztudomásra, hogy üzleti vállalkozásának manageri állását MÁLY GERŐRE, a kiváló színművészre ruházta, aki kedves, előzékeny modoránál és népszerűségénél fogva rendkívül alkalmas egyéniség arra, hogy a Garden vendégeinek jó szolgálatára lehessen... A Hungarien Garden címe: 1528 Secod Avenue, közel a 79–80-ik utcák között, N. Y. City.”

Ez a „menedzser”-kedés nem tartott sokáig, mert amikor kitört a világháború, a szülőföldjét rajongásig szerető színész visszatért hazájába. A világégés után, 1946-ban azonban ismét az Államokba emigrált, „mikor Magyarországon láncokat kezdtek verni a szabadságra, mert szabadság nélkül nem tudott élni.”

1950-ig a Szabad Európa Rádió adásaiban működött közre, majd ezúttal már valóban kitűnő konyhaművészetét kamatoztatta Hollywoodban, mint szakács.

A szó most Incze Sándoré:

„A Habsburg vendéglőben vállalt állást, az Álomvárosban. Sütött, főzött. A tulajdonos megbecsülte, jól megfizette, de egyetlen szót sem tanult meg angolul. Egyszer valaki megkérdezte tőle:

– Mondd, Gerő, miért nem tanulsz meg legalább kicsit angolul, hogy beszélni tudj?

*Mály a szeme sarkából rápillantott:
– Kivel? – kérdezte megvetően.*

1952-ben Hollywoodban érte a halál, ám New Yorkban a Ferncliffe temetőben helyezték örök nyugalomra. Sirjánál a szintén önkéntes száműzetést választó Barankovics István, az egykori Demokrata Néppárt főtitkára búcsúztatta:

„Mind emberi magatartását, mind művészi törekvéseit és tevékenységét a normalitás, a szolidaritás, a mérték tisztelete jellemezte. Korszerűtlennek tűnő tulajdonságok. A kor, melyben élt, semmit sem tüntet ki kevésbé tiszteletével mint a normalitást, a szolidaritást és a mértéket.”

Rátkai visszautasító válasza természetes következménye annak, hogy ő már döntött, visszatér Budapestre! Döntésének háttéréről és egyéb következményeiről tanuskodik az előkerült

Rátkai levél,

melyből terjedelme miatt – a Kabos-levelektől eltérő módon – csak a legfontosabb részeket közöljük szó szerint. A levelet 1939. május 9-én, a New York-i Grest Northern Hotel levélpapírjára, géppel írták.

„Kedves Miskám ugye nem haragszol, hogy még így szólítalak, de most már, hogy a törvény kimondja, hogy magyarnak számítok és kereszténynek, talán megengedhetem magamnak ezt a merészséget ismét!”

Rátkai döntésére itt az ironikus magyarázat! Nyilván értesítették, hogy úgynevezett „mentesség”-et kapott, tehát rá nem vonatkoznak a zsidó színészeket sújtó rendelkezések. Ezt követően ír Erdélyi Mihálynak, akitől hazatérése után az Erzsébetvárosi Színház nyári előadásaira szerződést remél. Erdélyi csalódást hozó válaszára született ez a sértett, keserű hangú írás.

A levél további részében az elmúlt két nyár Erzsébetvárosi Színházban aratott közös sikereit taglalja, majd így folytatja:

„Hogyan mertem volna azután a meleg búcsúztatás után tehát arra gondolni, hogy dacára a megegyezésünknek... az idejű Liget-i darabomból ki fogok maradni!?! Mikor utoljára beszélünk egymással – mikor bejöttél, hogy elbúcsúzzál tőlem, akkor is ebben maradtunk!... ahogy átölelve tartottuk egymást! A te szemed is könnyes volt, az enyém még inkább!”

A költőnek van mindig igaz... Aus dem Augen – Aus dem Herzen! Miskám!... ha akárhogyan is akarod, nem tudod elérni, hogy beigazold a közönség előtt, hogy a helyettem szerződötlet akárci is legyen... hogy az évben külön – vagy többet nyújtó, mint az én nevem, vagy arravalóságom! Nem, ezzel csak rajtam vágátál végig ok nélkül, de magadon nem segítéttél! Te nem leszel ezzel külön igazgató, sem író és én nem leszek kisebb színész, mint ahogy eddig voltunk!”

Tehát volt egy szóbeli megállapodásuk arról, hogy Erdélyi 1939 nyarán is fellépteti Rátkait az Erzsébetvárosi Színházban. Ám Rátkai még Amerikában van, mikor Erdélyinek már össze kell hozni a 1939 nyarán játszó stábot. Megcsinálja a Zimberi-Zombori szépasszony szereposztását s mire megkapja az Újvilágból Rátkai jelentkezését, a szerepek már kézben vannak, Rátkai elkésett! Felmerülhet a gyanú: Erdélyi, aki talán Pesten hamarabb értesült arról, hogy Rátkai mentesül a letiltás alól, mint az a tengeren túl; csak ezért osztotta ki gyorsan a szerepet, mert nem akarta játszatni őt, nehogy esetleg később kellemetlenségei támadjanak belőle. A levél azt sugallja, hogy Rátkai gondol erre:

„Szívemben nincs harag, csak nagy fájdalom... és keserűség, hogy miért kell ezen a pályán mindig beleütközni ilyen elbánásba! Miért kell a jóér... ilyen szívtelen viszonzást kapni? Én világosan és kifejezetten megírtam neked, hogy jövök... Nem kifogás tehát az, hogy későn szóltam és teljesen érthetetlen, hogy miért kellett engem leklasszifikálni és a Márkus parkba utatni!?”

Az utolsó mondat felmenti Erdélyit az alaptalan gyanú alól, hisz szerepet kínál, csak nem a Városligetben lévő Erzsébetvárosi, hanem a Rákóczi út és Múzeum körút sarkán álló Márkus-parki Színházba! Igazából ez Rátkai sértettségének oka! Az Erzsébetvárosi kőszínházat előkelőbbnek tartja, mint a Márkus-parki, fából eszékabált színikört, ahol az időjárás szeleztyétől függ, van-e előadás, vagy nincs. Rátkai nem tudhatja, hogy időközben Erdélyi tetőt húzatott a színikör fölé, s ezzel biztosította az időjárástól független üzemeltetést. Ezért azután visszautasítja a Dalol a nyár című darabban felkínált szerepet.

„... légy elnézéssel, ha most nem tudtalak kérésed szerint szolgálni!”

Sok sikert és szép nyarat neked, és ha egyszer eszedbe jut, hogy én is ott jártam köztetek... akkor írd meg egy levelezőlapot.”

Itt megszakad a géppel írt szöveg és a befejezést már ceruzával firkantja oda:

*„n. a régi barátsággal
a régi Rátkay (sic!) Mártonnak
New York 1939. május 9.
Éjjel 2 óra”*

Az időpont arról árulkodik, hogy Rátkai indulatában írja a levelet, nyomban azután, hogy kézhezveszi Erdélyi – szerinte – „leklasszifikáló” ajánlatát. A késő éjszakai órával sem törődik, mindaddig, amíg rá nem kopognak, ne zavarja tovább gépelésével szomszédjait. Ekkor ceruzát ragad és azzal kanyarítja oda a levél utolsó szavait.

Rátkai a nyarat még az Államokban tölti, s csak augusztus végén tér vissza Magyarországra, nem sokkal az előtt, hogy az Erzsébetvárosi Színházban megtartják a Zimberi-Zombori szépasszony századik előadását.

A Pesti Hírlap szeptember tizediki száma rövid hírből közli: *„Ma írta alá a Royal Színházba szerződését az Amerikából nemrég hazatért Rátkai Márton.”*

A Ki gyereke vagyok én című darabban vállal szerepet, melynek bemutatóját szeptember 28-án tartják. A zenés játék íróját nem ismerjük, ám zeneszerzőjét, Walter Lászlót annál inkább, hiszen ő nem más, mint Latabár Kálmán feleségének testvére. A nagysikerű premieren, színpadra lépésekor *„három percés taps fogadja az Amerikából hazatértezt Rátkait.”*

Rendkívül fontos információt ad Kabosról a szűkszavú, Clevelandből írt, 1939. július 10-re keltezett

harmadik levél.

Ez a dokumentum úgy tűnik feleletet ad arra, miért nem sikerült Kabosnak Amerikában karriert csinálni?

Rövid idő kell csak ahhoz, hogy a pesti filmcsinálás családias méreteihez szokott művész belássa, Hollywood álomgyarába nem olyan könnyű bejutni. *„Olyan ez az egész Hollywood”* – Lengyel Menyhértet idézem – *„mint mikor egy csomó disznót a vályúhoz engednek, s ott nagy visúlással, csámcsogva falják a moslékot s nem engednek oda másokat”*

A filmkészítéshez sok pénz kell, márpedig neki nincs tőkéje, tehát szóba se állnak vele. Pedig ekkor a filmgyártás fővárosában hemzsegek a magyarok, s olyanok is vannak köztük, akik besegíthetnék őt a filmvilágba, mint például Kálmán Imre, Perczel Zita, Vadnai László, Lengyel Menyhért vagy a Korda fivérek. Segíthették volna, de nem segítették... Ezért is találja ki a neves színészekből álló társulat léterehozásának fiaskót fiáló tervét.

Ám nem csupán ez a terv vall kudarcot, úgy tűnik felesége és az ő pusztája léte is komoly veszélybe kerül. Kabosné ugyanis súlyos epebántalomban megbetegszik és június negyedikén Clevelandban megoperálják. Mint azt egy Pestre küldött leveléből tudjuk, a kórházra rámege Kabos utolsó fillére is, és csak az tartja benne a lelket, hogy újabb körútra kap szerződést. De most lássuk a levelet:

*„Kabos Gyula
4005. Franklin Blvd
c/o Missis Shliga
Cleveland. Ohio. Cleveland. 10/7/39*

Kedves Erdélyi uram,

örömmel értesítem, hogy a Sárgapitykés közlegény kb. szeptember végén elsőrangú szereposztásban kerül színpadra New Yorkban, aztán Roadra megy.

Természetesen minden joga 100 %-ig meglesz védve, magam fogom intézni.

Továbbiakról pontosan értesítve lesz. Színlapot és minden reklámanyagot küldök. Kritikát is.”

Látjuk, Kabosék nem szállodában, hanem magánszálláson laknak, feltehetően ismerősnél. Kabosné június 28-án kijön a kórházból és – mint azt Kabos mostohalányának írt leveléből tudjuk – az Eire tó partjára mennek rövid pihenésre. Közben Kabos nyilván fölmeri a helyzetet és úgy dönt, újabb alkalmi társulatot hoz létre Erdélyi darabjának bemutatására.

Persze erre nem csak katasztrofális anyagi körülményei, hanem egy megegyezés meg nem ismétlődő lehetőség semmivé foszlása is rászorítja.

Június 16-án táviratot kap Incze Sándortól:

közlegény. A közönség elragadtatással fogadta, a sajtó véleményét mellékelem, hogy a pesti lapokban közöltesse le. A magyarság egyhangúlag és egyfajlág vett részt ezen a felejthetetlen, gyönyörű estén.”

Ez utóbbi, maróan ironikus mondatból érezni, a seb, amit a zsidótörvény ütött rajta, még mindig fájón sajog.

„Az előadás tényleg elsőrangú volt, mindent én magam tanítottam be, még a táncokat is. De boldogan csináltam és legnagyobb elismerésem ezért az, hogy most már követelik az előadásokat, melyeket silányságuk miatt egyhangúlag nem látogattak.”

Idézzünk a levélhez mellékelt lapok kritikáiból:

„Kabos Gyula, akinek társulata a Sárgapitykés közlegény című verbéli pesti operetiben ezt a nagy hódítást megvalósította, nem csak ellenállhatatlan komikus, nemcsak a könnyed pesti humor legkedvesebb képviselője, hanem önmagával szemben szigorú, a közönséggel szemben pedig a pazarságig bőkezű igazgató, aki nem elégedett meg a szezon legjobb operettjének méltó és stílusos színpadrahozásával, hanem teletűzdeltte az előadást külön slágerekkel is, kiegészítette a pesti kabarék ékszerszeivel, tréfákkal, derűs epizódokkal és – az amerikai színházi életben vajmi kevésszer élvezhető – színpadi ötletekkel.” – írta az Amerikai Magyar Népszava.

„Mint komikus, Kabos valóban istenáldotta tehetség, aki egy arckifejezéssel, egy mozdulattal is már könnyekig tudja kacagtatni a közönséget... Kabos Gyula a színpadi tréfának, mókának, jókedvnek olyan kiapadhatatlan forrása, amihez foghatót Amerikában még nem tapasztaltunk.” – így az Egyetértés.

A továbbiakban mindkét kritika a legnagyobb elismeréssel szól az egész társulatról. Meg kell jegyezzük, a sikert csak fokozta, hogy egy-egy betétzámmal részt vett az előadásban a Dracula filmekből elhíresült – valamikori szegedi színész – Lugósi Béla, valamint Keleti Juliska, a Magyarországon és Amerikában egyaránt közkedvelt szanzen- és táncdalénekesnő, akinek ajkán világlágerré vált egykor a Teréz-körúti Bonbonniere kabareóban a „Trom-trom-trom-trom trombitás” kezdetű kuplé.

Nem kétséges, az előadás valóban sikeres lehetett.

Következzék most ismét a levél:

„Egyetlen baj az, hogy ezt az órási sikert nem tudom kamatoztatni, mert a műkedvelők vidéken majdnem mindenütt lejátszották a darabot és ezért nem is merek vele kimenni, mert itt 1000 méle-s távolságokról van szó és mire odaérek megtudom, hogy már játszották.”

Ebben lehet némi igazság, ám meg kell jegyezni, hogy ennek ellenére a Sárgapitykés közlegénnyel 1940 április-májusában ismereteink szerint legalább 14 nagyvárost érintő körutat – ahogy Kabos írja „road-ot” – tesznek. (Nyugati nagyvárosokról tudunk, ám ezeket New York-hoz viszonyított fekvésük szerint nevezi Kabos nyugatiaknak.) A fentiekkel valószínűleg azt akarja elérni Kabos, hogy kizárólagos jogot kapjon a pénzt jócskán hozó Erdélyi-darabok bemutatására. Erre utalnak a levél további sorai:

„Így tehát kérem, hogy ezentúl addig ne közöltesse őket a színházi lapokban, míg én nem játszottam le. Magának is üzlet, ha én hozom színré, mert a tantiemet én befizetem, míg itt minden szabad préda. Már most ezentúl nem lesz az.

Küldje el darabjai teljes anyagát, a Legyen úgy, mint régen, ha jól emlékezem és a Csavargólány (?) és főleg az ideit! Nagyon szeretném karácsonyra kihozni, ha lehetne. A régebbi darabjai már le vannak játszva, azokat nem kérem.

Az 50 dollár, amit küldtem, az New York-i. Remélem legközelebb több lesz, mert az alapja, a hitel meg van teremtvé.

Várom az anyagokat és levelét, kérem mindent küldjön ide New Yorkba, erre a címre, ami a levélpapíron van, szóval a régi címre, mert ez a steady-címem.

Szeretettel üdvözlő
barátsággal
Kabos

Kézírással még három mondatot ír a levél aljára:

„A fiúkat mind ölelem. Ha Nagy Jenő él őt is!”

Nagy Jenő, az Országos Színészegyesület tanácsosa, a Budapesti Színészsövetség választmányi tagja, az Operettszínházban nyolc éven át volt színészkollektívája. Különös, hogy Kabos, ez a „mindenkivel bizalmatlan ember” – Fejes Teri szavai – név szerint is említi őt. Talán azért, mert mély nyomott hagyott

benne Nagy Jenő buzgósága, mellyel részt vett a kisnyugdíjas színészek évenkénti megajándékozásában.

Árulkodó, utolsó, kézzel írott mondata:

„Ha nem kerül nagyon sokba, akkor express kérem!” A nemet egyszerű, az expressz szót kétszer is aláhúzta!

Ez hát az utolsó levél, amit Kabos Erdélyihez írt. Ismereteink szerint a kért darabok – legalábbis a Zimberi-Zombori szépasszony bizonyosan – és kizárólagos jog megérkezik Amerikába. De Kabos már csak részleteket ad elő műsoraiban Erdélyi műveiből, mert így nyilván olcsóbb, nem kell hozzá költséges díszlet.

Tovább járja a magyarokta városokat s hol egyedül, hol alkalmi társulataival szórakoztatja egyre fogyatkozó közönségét. Bár művészi sikere továbbra is jelentős, bevétele egyre apad. Már-már komoly anyagi gondjai vannak, ezért – mint már említettük – ismét a Sárgapitykés közlegény-t veszi elő. Közben „Pesten kezdődött” című könyvét 1940 nyarán befejezi és Clevelandben, a Royal Printing Company kiadásában megjelenteti. A könyv 11000 példányban kel el! Nyomban hozzáfog az újabb, „Öcsém” című könyve megírásához, ám most már egy „csendestárs” is belesegít az írásba: Vermes Sándor, aki egyúttal menedzseri teendőket is ellát mellette.

Az állandó utazás, a napi két előadás azonban felőrli egészségét és mikor már úgy tűnik, csillaga a zenit felé indul – szerződést kap a Broadway-n Lengyel Menyhért: A Waterloo csata című darabjának főszerepére – egy szívroham utáni tüdőgyulladás következtében, a Greenpoint Hospital-ban, 1941. október 6-án kilép az árnyékvilágból. Ötvennégy évet élt.

New Yorkban temetik el, ám 1996. november 30-ika óta, végső akaratainak megfelelően, magyar földben nyugszik Farkasréten. Újratemetését a Kabos Gyula Társaság kezdeményezte.

Utójáték

1945 február. A bedeszkázott ablakú Nemzeti Színház próbatermében valaki megkérdezi Rátkait:

– Te Marci! Hogy vészelted át ezt a szörnyűséget?

– Könnyen! – feleli a kérdezett. – Azt játszottam, hogy egy bejedit, öreg zsidó vagyok...

Azóta e történet szájról szájra járt a színi szakmában. S nem csak azért, mert szellemes, önironikus mondas, hanem azért is, mert ekkor kezdődik Rátkai második szakmai élete – a biztosra játszó Kabos már négy éve halott! –, mely alatt a legnagyobbak közé emelkedik az ekkor hatvannégy éves színész-zseni. Háború utáni alakításait „mindvégig szenvedélyesség jellemzi. Humora úgy kerül felszínre – írja Gyárfás Miklós –, hogy közben az ember jellemének legmélyén bányászik. Az embert keresi, ezzel mulatja.”

Művészi nagyságát cseppet sem kisebbíti, ha egy emberileg gyenge pillanatára irányítjuk most figyelmünket. Meg kell, hogy tegyük, hisz ez minden bizonnyal szoros összefüggésben áll a korábban ismertetett 1939. május kilencedikén, Erdélyinek küldött levelével.

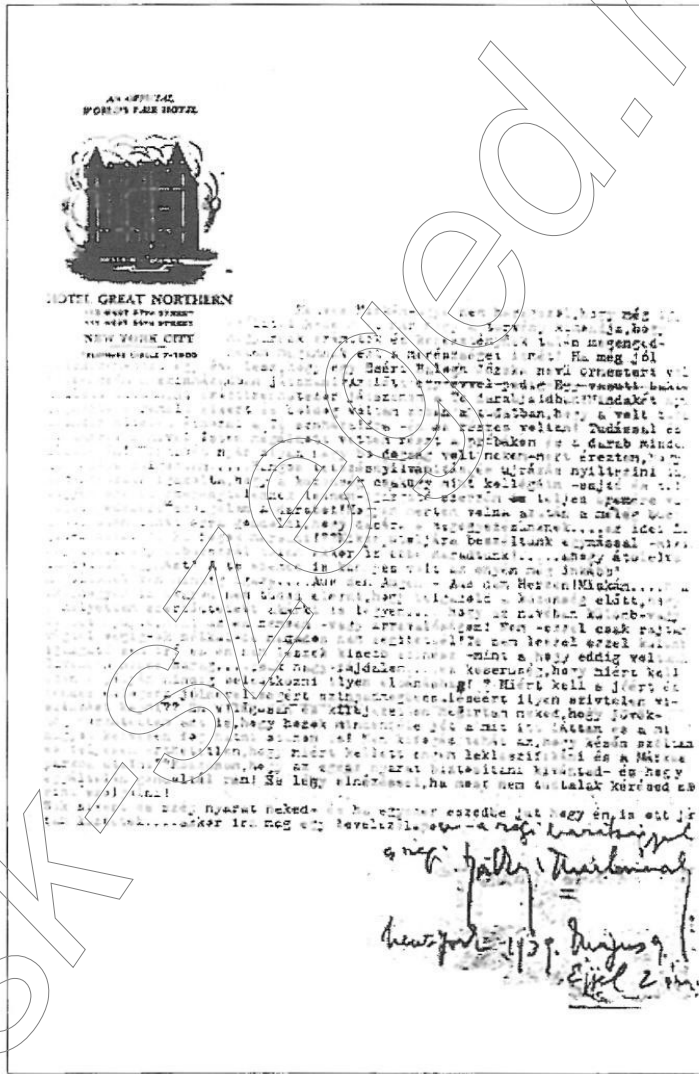
Rátkai 1945 után, mint a Nemzeti Színház tagja, nem csak jobbnál jobb, művészetéhez méltó, klasszikus szerepek sorát játsza el, hanem – s ez társadalmi megbecsülését jelzi – jelentős politikai szerepet is kap, ugyanis a megalakult Színész Szakszervezettel karöltve működő Igazoló Bizottság elnöki posztját tölti be. E bizottságot azért hozták létre, hogy a színházi világból kiszűrje az előző rendszerben emberileg és politikailag súlyosan kompromittálódottakat. Az ő „Igazolás”-uk nélkül a színügyi alkalmazottak reménytelenül kirekesztődnek a szakmai körökből.

Természetesen – mint kötelezően mindenki – Erdélyi is az Igazoló Bizottság elé áll, hisz színigazgatói működését az ő engedélyük nélkül nem folytathatja. A bizottság, melynek élén Rátkai áll – a szakma döbbenetére – nem igazolja! Döntésük érthetetlen, hisz köztudomású Erdélyi Mihály emberi tisztessége, az üldözöttek mellett való kiállása az embertpróbáló, nehéz időkben.

Az Erdélyi-hagyatékban található egy munkaszolgálatosokat szállító vonatból kidobott üzenet, melyet a nem sokkal később nyomorultul elpusztult Pallós János kabarészinész – 1938 után az OMIKE zsidó színház tagja – küldött a közismert színigazgatónak – micsoda veszélyt jelent ez abban az időben a címzettre! – az

Rátkai Márton a New York-i Liliom

Rátkai levele 1939-ből

Erzsébetvárosi Színházba. A segélykérés, mivel átadójának Pallós a címzettől 100 pengő jutalmat ígér (!), szerencsésen eljut Erdélyihez.

„Hozzon egy ötkilós kenyert. Egy láboscában zsirt és lekvárt. Egy pár doboz gyufát és ha van cigit. A Róza, vagy az öreg Róth a repülőtéri állomásnál megtalál. 50 vagonban vagyunk, név szerint Pallóst keressen és a csendőrmester engedélyezi az átadást.

1944. dec. 13. szerda

Pallós Jancsi”

Erdélyit ismervé nincs kétségünk afelől, hogy mindent megtett a kérés teljesítése érdekében.

Kolozsvári Andor – filmszínész volt Bolváry Géza mellett Berlinben, majd tudását a hazai filmgyártásban kamatoztatta, míg a zsidótörvény engedte – a hatvanas években így ír Erdélyiről: „Amikor a törvényt leparancsolt a színpadról egyes színészeket, rendezőket, karmestereket, Erdélyi Mihály még hosszú hónapokon keresztül elküldte gázsijukat, később színháza pincéjében bújtatta az üldözötteket.”

Ezek ismeretében térjünk vissza 1945-re.

Az Igazoló Bizottság kedvezőtlen döntése miatt joggal elképedt Erdélyi kihallgatást kér a bizottság elnökétől, Rátkaitól, aki azonban nem fogadja a valakik által túllihegésből sebtiben „irredenta leküldetű igazgató”-nak titulált direktort, a Legyen úgy mint régén volt és a Vedd le a kalapod a honvéd előtt című inkriminált darabok szerzőjét.

És ezt az a Rátkai teszi, aki 1938-ban, az Erzsébetvárosi Színházban, Legyen úgy, mint régén volt... főpróbáján, a Fenyő, fenyő, jaj de magas fenyő énekése közben – az elcsatolt havasok válaha magyar kéz ültette fáiról szól a dal – Honthy, Jávor, Kiss Manyi, Somogyi Nusi és mások jelenlétében így kiált:

– Ez egy szent imádság! Ezt letérdelve énekeliük!

Nem értenénk Rátkai 1945 utáni magatartását, ha nem ismernénk azt a bizonyos 1939. május 9-én, New Yorkból írt levelet! Őt annak idején Erdélyi olyan mélyen megsebezte, hogy az még hat év múltán sem gyógyult be. Idézzük csak fel mit is érzett akkor: „Jeklasszifikálták”, „rajta vágta végig ok nélkül”, s végül „a jóért szívtelen viszonzást” kapott. Azt akkor és most sem akarja tudomásul venni, hogy Erdélyi nem utasította vissza, hanem egy másik színházban akarta felléptetni! Minden jel arra mutat, hogy régi sértettsége miatt nem áll Erdélyi mellé egy olyan helyzetben, amikor arra a bohém, csepürágó nóta- és darab-szerzőnek, ennek a háború következtében színházait vesztett színházigazgatónak a legnagyobb szüksége lenne, ugyanis mindenáron rá akarják sütni az irredentizmus életveszélyes bélyegét.

A megbántódott Rátkai „csak” annyit tesz, hogy személyesen nem avatkozik az ügybe – most sem vállalja a konfliktust, egyszerűen kitér előle –, és szabad folyást enged a dolgoknak. Cserben hagyja Erdélyit, mint ahogy – legalábbis ő így véli – az is cserben hagyta őt, 1939-ben.

Szerencsére, mások is felemelik szavukat Erdélyiért! Sok művész jelentkezik önként, hogy tanúskodjon az üldözötteket segítő, a fasizmus idején a kockázatot is habozás nélkül vállaló, bohémlelkű igazgató mellett. És Erdélyi akkor még elégtételt kap: a bizottság felülvizsgálja döntését és „igazolja” őt.

Ez utójátékon tűnődve, önkéntelenül az ember ajkára kíváncsozik Erdélyi ma is népszerű, könnyes, bús dala?

„Az ember egy léha, egy könnyelmű senki és épp ezért oly nehéz embernek lenni...”

Sándor János